

СИНГАРМОНИЗМ ЖАНА СИНОНИМАЙЗЕР ПРОГРАММАСЫНДАГЫ СӨЗДӨРДҮН ЖӨНДӨЛҮШҮ

Бир сөздүн чегиндеги үндүү тыбыштардын бири-бирине үндөшүүп айтылышы сингармонизм деп аталат. Сингармонизм түрк тилдерине, монгол тилдерине, ошондой эле финно-угор, тунгус-манжур тобундагы тилдерге да мүнөздүү тыбыштык закон болуп саналат.

Түрк тилдериндеги сингармонизм туурасында эң алгачкылардан болуп ой бөлүшүп, аны илимий чөйрөгө биринчи алып чыккан түрколог катарында О. Бётлингтин ысымын атай кетүүбүз керек. Кийинчерээк бул маселе В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, В.А. Богородицкий ж.б. түркологдор тарабынан изилденип келди.

Үндүү тыбыштардын үндөшүүсү (сингармонизм) закондоруна баш ийип, бир сөз ичинде өз ара окшошуп айтылышын төмөнкүдөй эки түрү бар:

- 1) үндүүлөрдүн **таңдай куусуно** (жоон же ичкелигине) карата үндөшүүсү;
- 2) үндүүлөрдүн **эрин куусуно** (эринчил же эринсиз үндүү болуп айтылышына) карата үндөшүүп өзгөрүшү.

1. **Үндүүлөрдүн таңдай куусуно карата үндөшүүсү.** Бир сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн болуп, жоон же ичкелик санаты жагынан жалпы окшоштукка ээ болуп үндөшүүсү кыргыз тилине гана эмес, көпчүлүк түрк тилдерине таандык фонетикалык кубулуштардан болуп саналаарын жогоруда белгилеп өттүк. Үндүү тыбыштардын мындай законго багынып үндөшүүсүнөн улам пайда болгон окшоштууга (үндүү) сөздөрдүн да, мүчөлөр аркылуу морфемалык составы кеңиген туунду сөздөрдүн да бардык муундарын кездешет. Маселен, *далам, жадаа, алыс, калыс, уруу, оромо, алтымышы, отуз* сыяктуу тубаса сөздөрдүн составында жалаң жоон үндүүлөр колдонулуп, *эртең, энкин, тешик, сүйүрү, көпүрө, көңүл, көзгөчөн* деген сөздөрдө жалаң ичке үндүүлөр келип айтылат. Сөздүн уңгусунда кандай үндүү (же үндүүлөр) болсо, мүчөлөрдөгү үндүү тыбыш да жоон же ичкелиги жагынан ошол толку окшошуп жалганат.

Буга *чы-лар, -ыбыыз, -дан* сыяктуу мүчөлөрдөгү үндүүлөрдүн төмөнкүдөй сөздөрдөгү үндүү тыбыштарга кандайча ылайыкташып жалганаганга мисал катары келтирсек болот.

1. Жоон үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы: *наабай + чы + лар + ыбыыз + дан, касан + чы + лар + ыбыыз + дан.*

2. Ичке үндүүлөр менен келген сөздөргө жалганышы: *тикме + чи + лер - ибиз + ден, мерген + чи + лер + ибиз + ден.*

Кыргыз тилинин тыбыштык системасындагы үндүү тыбыштардын таңдай куусу боюнча окшошуп үндешүүсү (сөздүн башкы муунунда кандай үндүү турса, анын соңунан кайсы үндүүлөр келип айтылары) төмөнкү таблицада мисалдар аркылуу берилди.

	Сөздүн башкы муунунда келүүчү үндүү	Сөздүн кийинки муундарындагы үндүүлөр	Мисалдар
Жоон үндүүлөр	а	а, ы, о, у	азамат, аргымак, алоо, азоо, аруу.
	ы	ы, а, о, у	ыкчам, ылдамдык, ыкшоо, ынтымактуу.
	у	у, а, ы, о	улан, бурганак, уламыш, уктоо.
	о	о, у, а, ы	отуз, топурак, жоогазын.

Ичке үндүүлөр	э	э, и, ө, ү	эне, мээрим, келишимдүү, негиздөөчү, келиш-пөөчүлүк
	и	и, э, ү, ө	ийгилик, шибер, ширелүү, тигүүчүлөр
	ү	ү, ө	үкү, күкүк, сүйүнүч, кү-зөтчүлөр, түнөк.
	ө	ө, ү	көргөзмө, өчүр, өрүм, көтөрүлүш

№1 таблица

Сөздүн бардык муундары жалаң жоон же жалаң ичке үндүүлөрдөн туруп, таңдай куусу боюнча толук үндешүү закон ченемдүүлүгү кыргыз тилинин төл сөздөрүндө негизинен туруктуу сакталат. Ал жөнүндө жогорку таблицада берилген мисалдардан ачык байкоого болот. Таңдай куусуно баш ийип өзгөрүп кыргыз тилине кабыл алынган кээ бир араб-иран сөздөрүнө (*аңгеме, тарбия, маданият, мамлекет, кандек, илимпоз, калемпир, акташ*) жана орус тилинен кирген сөздөргө (*машина, техника, актив, газета, армия, искусство*) гана таралган эмес.

2. Үндүүлөрдүн, эрин куусуно карата үндешүүсү. Сөздүн бардык муунунда баштан аяк эринчил үндүүлөрдүн колдонулушу үндүү тыбыштардын эрин куусу боюнча өз ара окшошуп өзгөрүшүн көрсөткөн тыбыштык кубулушка жатат. Аны төмөнкүдөй мисалдардан көрүүгө болот: *орто, тоголок, жумуш, тумшук, күлүк, тулку, көлөкө, көпүрө* (уңгу сөздөрдөгү үндешүү); *орто + до + гу, тоголок + то + гон, жумуш + убуз + ду, тумшук + туу + нун, күлүк + тер + үбүз + дүн, тулку + лөр + дү, көлөкө + дө + гү + лөр, көпүрө + лөр + дүн* (жогоркудай уңгу сөздөрдүн мүчөлөр аркылуу өзгөргөн туунду формаларындагы үндешүү).

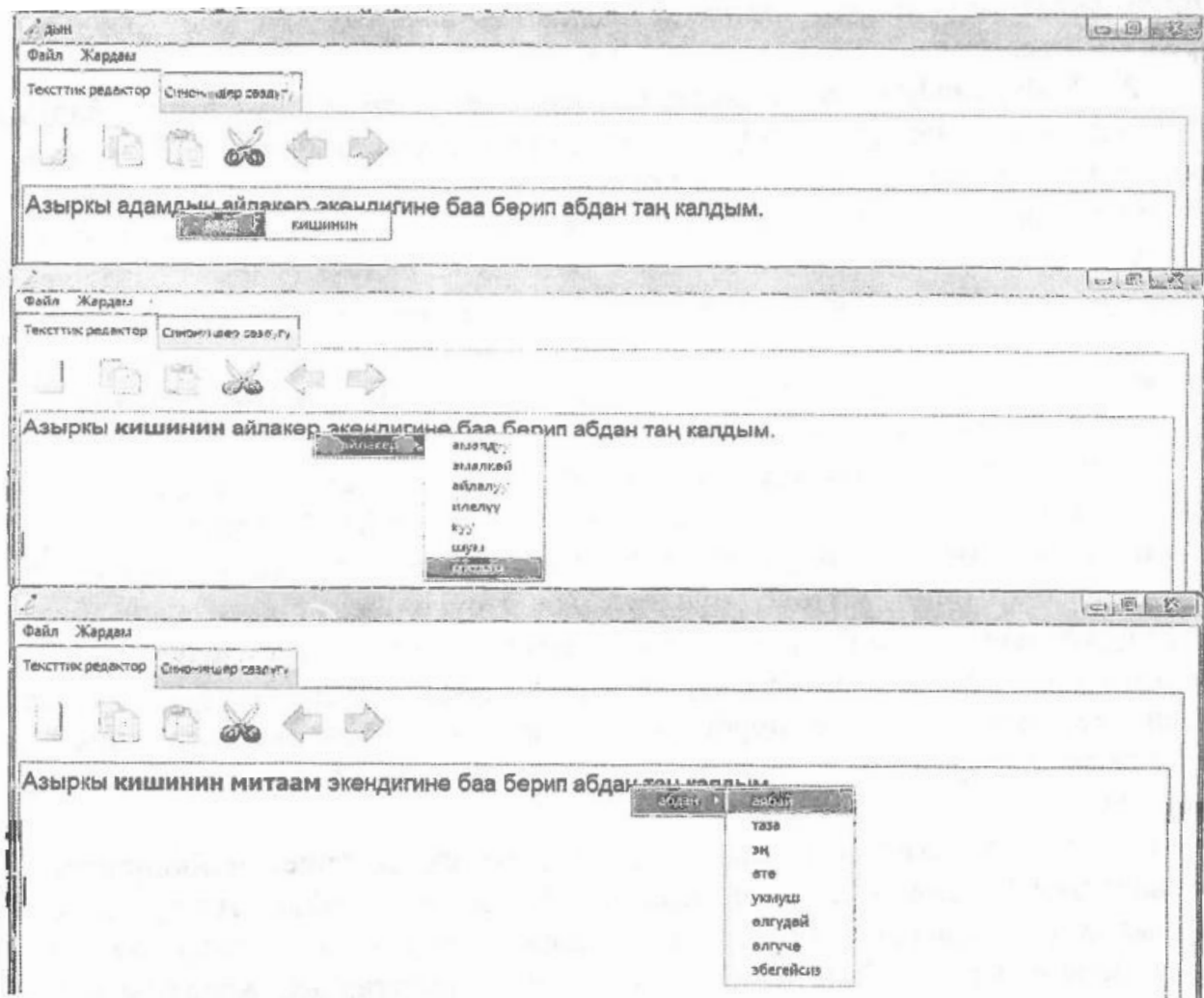
Эрин куусун таңдай куусунан тышкары турган, ага эч кандай катышы жок өзүнчө тыбыштык закон катарында кароого болбойт. Анткени эрин куусу

боюнча бири-бирине окшошуп айтылган үндүүлөрдүн тобу өз ичинен тандай куусуна да баш ийип, үндешүүнүн бул эки түрү өз ара айкалышкан абалда болуп турат. Мисалы: *борбор – борборлошкон, орто – ортодогуну, умтул – умтулууну, ук – уккулуктуу* (жоон эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндешүүсү); *көчө – көчөлөргөзгө, көлөкө – көлөкөлөшү, өтүк – өтүкчүлөрдүн, күч – күчөтүлгөн* (ичке эринчил үндүүлөрдүн өз ара үндешүүсү).

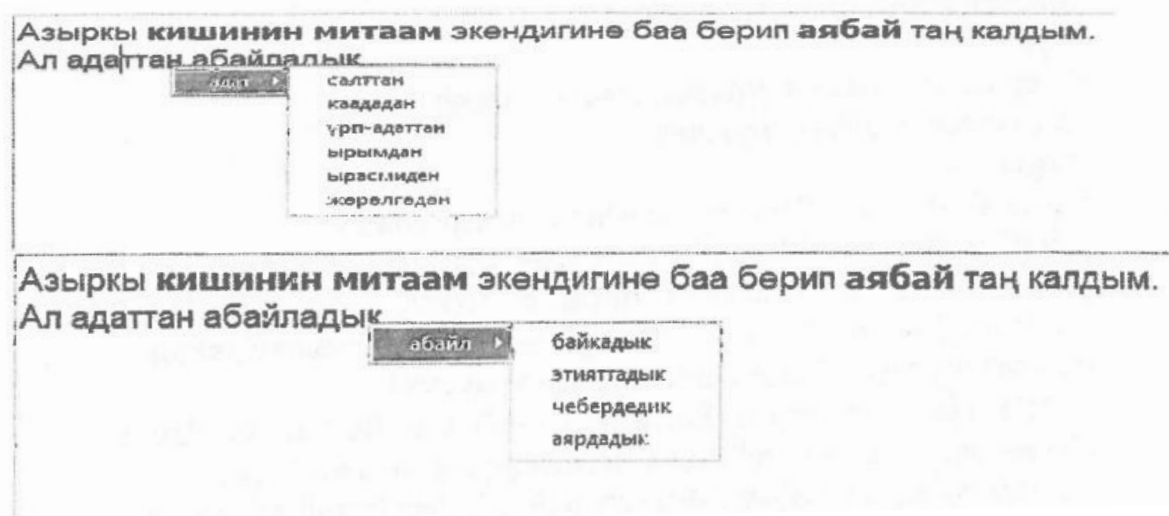
Компьютер технологиясынын өнүгүшү менен интернет мейкиндигинде биз каалагандай маалыматты каалаган тилбизде таба алабыз. Ал тургай бул маалыматтарды каалаган тилге которуу, билбеген терминдерди табуу биз үчүн кейгой болбой калды. Онлайн режиминде иштеген сайттардын жардамы менен (www.translate.google.com, www.microsofttranslator.com, www.translate.ru), же оффлайн программаларды (*Prompt, Lingvo*) колдонуп тексттерди, терминдерди көптөгөн тилдерге которо алабыз. Интернет желесинде күнүгө миңдеген макалалар жазылып, чыгарылып, которулуп, өзгөртүлүп, көбөйтүлүп, жарыяланып турат. Макалаларды өзгөртүү, көбөйтүү жана аны уникалдуу текстке айлантуу иштерин рерайтинг жана рерайтинг дейбиз. www.translate.ru тексттерди сайты жана ошондой эле Prompt которуучу программасы сыяктуу эле рерайтинг жана копирайтингге да жогоруда айтылган операцияларды жасоо үчүн жардамчы программаларды колдонобуз. Бул синонимайзер программасы.

Синонимайзер- Тексттеги сөздөрдү анын базада табылган синонимдерине алмаштырып макаланын көрүнүшүн гана өзгөртүп маанисин ошол боюнча калтырып уникалдуу түргө келтирүүчү программа. Башкача айтканда синонимайзер копирайтер жана рерайтерлердин негизги куралы болуп саналат. Батышта жана Россияда Retrait-Pro, Article Copy Master, WordSyn сыяктуу программалар менен иштеп келет.

Биздин учурда кыргыз тексттери менен иштеген Synonymizer программасынын тил менен болгон маселери жөнүндө сөз болмокчу. Мисалга алсак, программанын тексттик талаачасында бир макала бар дейли. Колдонуучу макаладагагы каалаган сөздү манипулятордун жардамы менен тандаганда эгерде ал сөздүн жакын маанилери маалыматтар базасында бар болсо бир канча вариантын сунуштайт.

Сүрөттөрдөн көргөнүнүздөй текст трансформацияга дуушар болсо да анын контексти, жалпы мааниси өзгөргөн жок. Компьютер сөзгө кандай мүчө улангандыгын өзү аныктап анын синонимине да ошол мүчөнү керектүү жакка, жакка, жөндөмөгө өзгөртүп сунуштайт.

Сөздөрдүн жөндөлүшүн компьютерде реализациялоодо бизге үндештик законунун пайдасы тийди. Сөздөрдүн жөндөлүшүн Дельфи тилинде

программалап жатып кыргыз тили белгилүү бир эрежелерге баш ийгендигине көзүм жетти.

```
<word>
<main>абайл</main><initialform>абайла</initialform>
<synonym>байка</synonym><synonym>этиятта</synonym>
<synonym>чеберде</synonym><synonym>аярда</synonym>
<description>Сактык менен, сак, кылдат мамиле кылуу.</description>
<pos>этиш</pos>
</word>
```

Маалыматтар базасында абайлоо сөзү жогорудагыдай тартипте XML тегдеринин ичинде орун алган. Программа абайлоо сөзүнө кайсы мүчө улангандыгын төмөнкү алгоритмдердин жардамы менен аныктайт.

```
Mucho_Etish:array [1..11,1..20] of
string=(( 'дым','дим','дум','дүм','тым','тим','тум','түм','ыдым','едим','одум','өдүм','ид
им','удум','үдүм','адым',' ',' ',' '),
( 'дың','диң','дүң','дүн','тың','тиң','туң','түн','ыдың','едиң','одуң','өдүң','идиң','удуң','
үдүң','адың',' ',' ',' '),
( 'ды','ди','ду','дү','ты','ти','ту','тү','ыды','еди','оду','өдү','иди','уду','үдү','ады',' ',' ',' '),
( 'дык','дик','дук','дүк','тык','тик','тук','түк','ыдык','едик','одук','өдүк','идик','удук','ү
дүк','адык',' ',' ',' '),
.....
```

```
Var
Unduu:array[1..12] of char=('a','э','о','ө','у','ү','ы','и','я','ю','ё','е');
Unsuz:array[1..22] of Char=
( 'б','в','г','д','ж','з','й','к','л','м','н','ң','п','р','с','т','ф','х','ц','ч','ш','щ');
Katkalan_Unsuz: array[1..10] of char=('к','п','с','т','ф','х','ц','ч','ш','щ');
```

```
Jumshak_Unsuz:array[1..12] of char=('б','в','г','д','ж','з','й','л','м','н','ң','р');
```

```
function Etish_Aykin_OtkonChak_BirinchiJak_Koptuk
(Soz:string;Soz_uz:integer):string;
Begin
{Эгерде этиш сөздүн акыркы тамгасы үндүү болсо}
if isUnduu(Soz[Soz_uz]) then
begin
{“каала” же “кары” болсо кааладык же карыдык}
if ((Soz[Soz_uz]='a') or (Soz[Soz_uz]='ы')) then Result:=Soz+'дык';
{“ийле” же “эрги” болсо ийледик же эргидик}
if ((Soz[Soz_uz]='e') or (Soz[Soz_uz]='и')) then Result:=Soz+'дик';
{“ойло” же “чуму” болсо ойлодук же чумудук}
if ((Soz[Soz_uz]='o') or (Soz[Soz_uz]='y')) then Result:=Soz+'дук';
{“чөмөлөлө” же “өөрчү” болсо чөмөлөлөдүк же өөрчүдүк}
if ((Soz[Soz_uz]='ө') or (Soz[Soz_uz]='ү')) then Result:=Soz+'дүк';
end;
```

```

{Эгерде этиш сөздүн акыркы тамгасы үнсүз болсо}
if isUnsuz(Soz[Soz_uz]) then
begin
{“тап”, “арбыт” болсо таптык, арбыттык}
if ((Unsuz_aldy_unduu(Soz)='a') or (Unsuz_aldy_unduu(Soz)='ы') or
(Unsuz_aldy_unduu(Soz)='я')) then
begin
{“акактап” болсо акактаптык}
if isKatkalanUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'тык';
{“жаз” болсо жаздык}
if isJumshakUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'дык';
end;
if ((Unsuz_aldy_unduu(Soz)='e') or (Unsuz_aldy_unduu(Soz)='и') or
(Unsuz_aldy_unduu(Soz)='э')) then
begin
{“кет”, “жибит” болсо кеттик, жибиттик}
if isKatkalanUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'тик';
{“ил”, “сез” болсо илдик, сездик}
if isJumshakUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'дик';
end;
if ((Unsuz_aldy_unduu(Soz)='o') or (Unsuz_aldy_unduu(Soz)='y')) then
begin
if isKatkalanUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'тук';
if isJumshakUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'дук';
end;
if ((Unsuz_aldy_unduu(Soz)='ө') or (Unsuz_aldy_unduu(Soz)='ү')) then
begin
{“сөк”, “күт” болсо сөктүк, күттүк}
if isKatkalanUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'түк';
{“көр”, “сүз” болсо көрдүк, сүздүк}
if isJumshakUnsuz(Soz[Soz_uz]) then Result:=Soz+'дүк';
end;
end;
end;
end;

```

Бул функцияда этиштин кайсы мүчөсү улангандыгын аныктайт.

```

function isEtish_Muchosu(Mucho:String):integer;
var i,j:integer;
begin
Result:=0;
for i := 1 to 11 do begin
for j:=1 to 20 do begin
if Mucho=Mucho_Etish[i,j] then
begin
Result:=i;
Exit;
end;
end;
end;
end;
end;

```

```

function
Jondoguch(Soz:string;Mucho:String;SozTurkumu:string):String;stdcall;
var Soz_uz:integer;
ZatAtooch_Muchosu,Etish_Muchosu:integer;
begin
if SozTurkumu='этиш' then
begin
if Etish_Muchosu<>0 then
begin
case Etish_Muchosu of
1:Jondoguch:=Etish_Belgiluu_OtkonChak_BirinchiJak_Jekelik(Soz,Soz_uz);
2:Jondoguch:=Etish_Belgiluu_OtkonChak_EkinchiJak_Jekelik(Soz,Soz_uz);
3:Jondoguch:=Etish_Belgiluu_OtkonChak_UchunchuJak_Jekelik(Soz,Soz_uz);
4:Jondoguch:=Etish_Belgiluu_OtkonChak_BirinchiJak_Koptuk(Soz,Soz_uz);
else Result:=Soz;
end;end;end;end;

```

Жогоруда көрсөтүлүп жаткан бул коддор китепкана файлында (DLL) реализацияланган жана негизги программа бул функцияларга кайрылганда гана иштеп жыйынтык кайтарат.

Колдонулган адабияттар

1. К.Тыныстанов Кыргыз тилинин морфологиясы. Б.: «Бийиктик», 2006.- 112 б.
2. Үсөналиев С., Өмүралиев Б. Азыркы кыргыз тилинин таблицалары: Орто мектептердин окуучулары, мугалимдери жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн.Б.: «АРХИ», 2003.-120 б.
3. www.kabarat.kg сайты.